

Manifestations Folk Culture and Literature, Heroism and Chivalry Within Components and Concepts of Heroic (Zurkhaneh) and Ancient Sports

Firouz Fattahi Sani¹, Mehyar Alavi Moghaddam^{2*}, Abbas Mohammadian³

Received: May 10, 2024

Revised: Aug 24, 2024

Accepted: Sep 05, 2024

Abstract

This research explores the manifestations of folk culture, literature, heroism, and chivalry within the framework of Iranian heroic and ancient sports. Historically, the Zurkhaneh (House of Strength) has served as a sanctuary for heroes and chivalrous individuals who sought to cultivate both soul and body for spiritual transcendence. Beyond physical training, these venues functioned as social hubs for addressing community grievances and resolving public hardships. The Zurkhaneh school of chivalry represents a quintessential example of folk tradition, serving as a platform to promote ethics and inspire chivalrous conduct through the integration of Iranian and Islamic cultural values. This ethos is primarily propagated by the Morshed (master chanter) through the recitation of epic, didactic and religious poetry. Physical training and bodily fitness, free from materialistic combat and aimed instead at non-material confrontation and the struggle against the inner self, are among the main goals of heroic sport and its ethical tradition. For this reason, the influence of folk culture and literature, as well as the traditions of heroism and chivalry, has been evident in heroic, ancient sports since ancient times. These components include: heroic and ritual chants, musical instruments and rhythmic tools, traditional sports equipment and regalia, Shiite concepts and religious rituals, specific physical movements, and the unique architectural structures of the Zurkhaneh.

Keywords: Folk Culture and Literature, Heroic Sports, Heroism, Chivalry.

1. M.A. in Persian Language and Literature (Resistance Literature), Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.
fattahifiruz@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.
m.alavi.m@hsu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.
a.mohammadian@hsu.ac.ir

How to cite article:

Fattahi Sani, F., Alavi Moghaddam, M., & Mohammadian, A. (2026). Manifestations Folk Culture and Literature, Heroism and Chivalry Within Components and Concepts of Heroic (Zurkhaneh) and Ancient Sports. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 5(9), 107-130. doi: 10.22077/jcrl.2025.7506.1121

Copyright: © 2026 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

In the not-so-distant past, Zurkhanehs served as arenas for collective exercise characterized by a distinct rhythmic cadence within the Iranian cultural sphere; in every neighborhood, the resonant sound of the Morshed's drum and bell was a familiar presence. The components of these ancient and heroic sports, which are linked with folklore, literature, heroism, and chivalry are presented in the following.

Heroic and Ritual Chants: Auditory elements and recitations are fundamental components of ancient and heroic sports. Indeed, the ritual of the Zurkhaneh is inseparable from these stirring and epic chants, which serve as its rhythmic and spiritual backbone.

Music and Musical Instruments: The Zurkhaneh drum and the bell are the primary instruments used in this tradition. These musical accoutrements are employed to instill fervor within the athletic space, elevating the spirit of heroism and chivalry while fostering resilience and steadfastness against moral darkness and decay.

Zurkhaneh Athletic Apparatus: Each piece of equipment in the Zurkhaneh serves as a symbolic representation of ancient martial weaponry and reflects the core values of folklore, literature, and the chivalric struggle against darkness. Notable examples include the Sheno Board (symbolizing the sword), the Mil or clubs (symbolizing the mace), the Kabbadeh (symbolizing the bow and arrow), and the Sang or shields (symbolizing the shield).

Shiite Concepts and Religious Rituals: Zurkhaneh athletics have historically been indissociable from Shiite theology and its religious observances, with the two traditions evolving in a state of constant coexistence.

Athletic movements and exercises: These movements, in addition to strengthening the body, reflect the attainment of the human spiritual essence and embody the concepts of folk culture and literature, as well as heroism and chivalry.

Zurkhaneh Architecture and Spatial Layout: The Sardam (the Morshed's station), the Gowd (the sunken arena), and the Saqf (the vaulted ceiling) are the most significant and symbolic features of this structure. The Sardam is the most elevated and sacred space within the Zurkhaneh, holding a prestigious position in the culture of chivalry and heroism. Situated near the entrance and immediately adjacent to the Gowd, this relatively raised platform serves as the official seat of the Morshed.

2. Research Method

In this study, data were collected using both library research and fieldwork methods. The data were analyzed qualitatively, and the reasoning approach was inductive (from specific cases to general conclusions). A significant portion of the data collection was carried out by the researchers through interviews and inquiries with experts, visits to *Zurkhanehs*, and the use of written and oral accounts of morsheds, heroes, and athletes involved in traditional heroic sports in Iran, Khorasan, and especially in Sabzevar.

3. Results

The remains of Mithraic architecture and temples in Iran and Europe indicate that these sanctuaries were generally built near flowing water sources.

A. Sheno (The Push-up)

The *Sheno* is one of the most fascinating movements in *Zurkhaneh* athletics, serving as a symbolic representation of the cycle of human death and rebirth. It embodies the act of prostration and humility before the Source of Truth. Metaphorically, the *Sheno* movement resembles swimming in the depths of water; the symbolic flow and quest inherent in the exercise, coupled with the twisting and turning motions of the practitioner, evoke mystical contemplation and a spiritual search, as if one is navigating a sea of inquiry in pursuit of ultimate truth.

B. Mil (The Persian Clubs)

One of the traditional tools used in *Zurkhaneh* sport is the *mil*, which is a symbolic representation of a mace and has a cylindrical, cone-like shape. The way athletes exercise with the *mil* and hold it resembles a hero fighting with a mace on the battlefield. The mace has been repeatedly used in the myths and legends of ancient Iran.

C. Kabbadeh (The Iron Bow)

The structure of the *Kabbadeh* is modeled after the traditional battle bow. Wielding the *Kabbadeh* is considered one of the most aesthetically striking, exhilarating, and captivating movements within the *Zurkhaneh*. The term itself refers to a stiff or practice bow. The rhythmic clashing of its heavy chains against the iron plates, synchronized with the beat of the *Morshed's* drum, creates a profound martial symphony that brings the spirit of ancient combat to life.

D. Sang (Stone Exercise)

The stone can be seen as a symbol of heavy war shields and also as a representation of the gate of the fortress of *Khaybar*, which was uprooted by Imam Ali (peace be upon him). Some also consider the *sang* to symbolize the stone of the *Kaaba*, which Prophet Abraham is believed to have carried from Mount Sinai, Lebanon, and Mount Hira to Mecca, lifting those stones. The stone is a training tool similar to the shields used by warriors in ancient battles. The exercise of lifting and working with the stone is a way to develop strength and endurance for the hardships of battle. Through this practice, athletes learn that for every difficulty and burden there is a form of victory, and that with faith, piety, and physical strength, it is possible to overcome challenges.

E. Spinning

One of the most beautiful and elevated movements in *Zurkhaneh* sport is spinning. Among the well-known practices in *Zurkhanehs*, which also recalls the Sufi ritual of *sama*, is the act of turning and spinning. On one hand, spinning is influenced by Sufi traditions, and according to some accounts, it is also considered a legacy of Shi'i beliefs. The performers of this movement resemble spinning dervishes, and the practice of spinning and Sufi *sama* is intended as a way to subdue and overcome the self (ego).

4. Discussion and Conclusion

What is recognized as the core concepts of *Zurkhaneh* and traditional sports is deeply connected with folk culture and literature, as well as the traditions of heroism and chivalry. Heroic and ritual poetry, along with the art of storytelling in *Zurkhanehs*, is rich in epic, heroic, chivalric and emotionally stirring themes that inspire the public. Musical instruments, such as the *Zurkhaneh* drum (*zarb*) and bell, are used to energize the atmosphere of the practice, while also reinforcing the values of heroism, chivalry and resistance against evil and moral corruption.

بازتاب فرهنگ و ادبیات عامه، پهلوانی و جوانمردی در مؤلفه‌ها و مفاهیم ورزش زورخانه‌ای و باستانی

فیروز فتّاحی ثانی^۱، مهیار علوی‌مقدم^۲، عباس محمدیان^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۱

چکیده

هدف این پژوهش، بازتاب مؤلفه‌های فرهنگ و ادبیات عامه، پهلوانی و عیاری در ورزش زورخانه‌ای و باستانی ایران است. زورخانه‌ها از دیرباز، جایگاه پهلوانان، عیاران و جوانمردان بوده که در پرورش روح و جسم خود برای اهداف معنوی می‌کوشیدند و این مکان، گاهی محل بیان مسائل و نابسامانی‌های جامعه و رفع مشکلات مردم بوده است. مکتب پهلوانی و جوانمردی زورخانه‌ای، نمونه‌ای از ادبیات عامه مردمی و جایگاهی برای ترویج اخلاق و سوق دادن افراد به‌سوی کنش‌های عیاری و پهلوانی با استفاده از ترویج فرهنگ دینی و ایرانی بوده است که توسط مرشدان با خواندن اشعار حماسی، تعلیمی و دینی ترویج داده می‌شد. پرورش اندام و آمادگی جسم و تن، فارغ از نبردهای مادی‌گرایانه برای رویارویی‌های غیرمادی و مبارزه با شیطان نفسانی، از جمله اهداف ورزش و منش پهلوانی است. به همین علت از گذشته‌های دور تأثیر فرهنگ و ادبیات عامه، پهلوانی و عیاری بر ورزش زورخانه‌ای دیده می‌شود و با بررسی مؤلفه‌های این فرهنگ و ادبیات، به تأثیر آن در ورزش باستانی زورخانه‌ای پی می‌بریم؛ این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از: سروده‌های پهلوانی و آیینی، موسیقی و سازها و ابزارهای موسیقایی، سازوبرگ‌ها و ابزارهای ورزش زورخانه‌ای، مفاهیم شیعی و شعائر دینی، حرکات و تمرین‌های ورزشی، مکان‌ها و ساختارهای معماری زورخانه‌ای.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ و ادبیات عامه، ورزش زورخانه‌ای، پهلوانی، جوانمردی.

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی (گرایش ادبیات پایداری)، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. fattahifiruz@gmail.com
۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. m.alavi.m@hsu.ac.ir
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. a.mohammadian@hsu.ac.ir

ارجاع به این مقاله:

فتّاحی ثانی، فیروز، علوی‌مقدم، مهیار و محمدیان، عباس. (۱۴۰۵). بازتاب فرهنگ و ادبیات عامه، پهلوانی و جوانمردی در مؤلفه‌ها و مفاهیم ورزش زورخانه‌ای و باستانی. پژوهشنامه فرهنگ و ادبیات آیینی، ۵(۹)، ۱۰۷-۱۳۰. doi: 10.22077/jcr.2025.7506.1121

Copyright: © 2026 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. مقدمه

در گذشته‌های نه‌چندان دور، زورخانه‌ها، ورزشگاه‌هایی با قابلیت ورزش جمعی همراه ضرب‌آهنگ مشخص در حوزه تمدنی ایران بود که در هر کوی و برزن صدای ضرب و زنگ مرشدانش گوش‌ها را نوازش می‌داد. ورزش‌هایی مانند گوی‌اندازی و چوگان، تیراندازی و اسب‌سواری نیز در کنار ورزش‌های زورخانه‌ای و پهلوانی، مکان‌هایی مخصوص به خود داشت. ماهیت زورخانه با توجه به الگوپذیری‌های باستانی، عرفانی و اشرافی خود، بیش از آن‌که جنبه دنیوی داشته باشد، رنگ و بوی ماورایی و معنوی دارد؛ لذا تأثیر فرهنگ و ادبیات عامه و پهلوانی بر ورزش زورخانه‌ای انکارناشدنی است. ورزش باستانی و پهلوانی به‌عنوان الگویی کامل از منش عیاران و پهلوانان می‌تواند به‌عنوان مکتبی برای شناخت بهتر نوع دوستی، اخلاق‌مداری، معنویت و معرفت در میان جامعه شناخته و معرفی شود.

اصطلاح «زورخانه» را نخستین بار مرحوم محمد معین در کتاب فرهنگ فارسی (معین، ۱۳۶۰ ذیل «زورخانه») به‌کار برده است. واژه «زور» ممکن است به معنی قوت و نیرو باشد و چه‌بسا با واژه «زو» به معنی آب مقدس که در خانقاه می‌نوشتند ارتباط داشته باشد. اضافه شدن واژه خانه به واژه زور، شاید با ترکیب هفت‌خوان در شاهنامه در پیوند باشد؛ البته در هفت‌خوان، واژه «خانه» با واژه «خوان» ارتباطی ندارد و ماهیت و معنای این دو اساساً با هم متفاوت است، اما ترکیب شدن این دو از لحاظ واژگانی و اضافه شدن واژه غیررزمی «خانه» به واژه رزم‌آورانه «زور» تداعی‌کننده مکان تمرین رزم و مشق آداب جنگاوری است. مکانی با نام عبادت‌خانه که در طومار پوریای ولی هم از آن یاد شده و به‌نوعی مهم‌ترین مأخذ زورخانه‌های امروزی است نیز از همین قاعده پیروی می‌کند؛ درواقع، زورخانه محلی پنهانی برای آمادگی ایرانیان برای مبارزه بوده است. آنها با گسترش زورخانه در سراسر ایران، نخستین کانون‌های استقلال‌طلبی را در پشت دیوارهای این مکان ورزشی به وجود آوردند.

۱-۱. تبیین موضوع و بیان مسئله

مؤلفه‌های ورزش باستانی و زورخانه‌ای که با فرهنگ و ادبیات عامه، پهلوانی و عیاری پیوند خورده‌اند عبارت‌اند از:

- سروده‌های پهلوانی و آیینی: یکی از مؤلفه‌های ورزش پهلوانی و زورخانه‌ای، عناصر شنیداری و سروده‌های آن است و هرگز نمی‌توان آیین ورزش زورخانه‌ای را بدون سروده‌های حماسی و تهییج‌کننده آن در نظر گرفت.

- موسیقی و سازها و ابزارهای موسیقایی: ضرب زورخانه‌ای و زنگ، از ابزارهای موسیقی زورخانه‌ای است. این سازوبرگ‌های موسیقایی، با هدف شورآفرینی در فضای ورزش زورخانه‌ای و ارتقای سطح پهلوانی و جوانمردی و پایداری در برابر سیاهی و تباهی به کار

می‌رود.

- ابزارهای ورزش زورخانه‌ای: هرکدام از ابزارهای زورخانه‌ای، نمادی از ابزار جنگی و مؤلفه‌های مهم در فرهنگ و ادبیات عامه و عیاری و مبارزه در برابر سیاهی هستند؛ مانند تخته شنو یا تخته‌شنا (نماد شمشیر)، میل (نماد گرز)، کَباده (نماد تیر و کمان) و سنگ (نماد سپر).

- مفاهیم شیعی و شعایر دینی: ورزش زورخانه‌ای همواره با مذهب شیعه و شعایر آن همزاد و همراه بوده است.

- حرکات و تمرین‌های ورزشی: این حرکات، علاوه بر تقویت جسم، نشان از رسیدن به ذات معنوی انسان و مفاهیم فرهنگ و ادبیات عامه، پهلوانی و عیاری دارد. شنو رفتن در زورخانه در تعبیر و معنای باطنی، غواصی در دریای معرفت الهی است.

- مکان و معماری ورزش زورخانه‌ای: «سردم» مرشدان، «گود» و «سقف» زورخانه، از مکان‌های مهم و نمادین این بناست. سردم، بالاترین و مقدس‌ترین جایگاه زورخانه است و در فرهنگ جوانمردی و عیاری، جایگاهی درخور دارد. سردم جایگاه و سکوی نسبتاً مرتفعی در کنار درب ورودی زورخانه و نزدیک‌ترین محل به گود است که جایگاه مرشد بوده، یکی از اماکن محوری و مقدس زورخانه به شمار می‌رود. گود، اصلی‌ترین مکان زورخانه است و سقف زورخانه، دارای مفاهیم نمادین در پیوند با مؤلفه‌های پهلوانی و عیاری و فرهنگ و ادبیات عامه و مردمی است.

در این پژوهش می‌کوشیم این مؤلفه‌ها را در پیوند با فرهنگ و ادبیات عامه، پهلوانی و عیاری بکاویم و با رویکردی نمادشناختی، مفاهیم انسان‌دوستی، نوع‌دوستی، معرفت الهی، آزادگی، خردمندی، جوانمردی، استقلال‌خواهی و بزرگ‌منشی را که از عناصر جدایی‌ناپذیر این فرهنگ و ادبیات است در مؤلفه‌های ورزش پهلوانی و زورخانه‌ای بررسی کنیم.

۲-۱. پیشینه پژوهش

انصاف‌پور (۱۳۵۳) در کتاب تاریخ و فرهنگ زورخانه و گروه‌های اجتماعی زورخانه‌رو، بنیادهای ورزش باستانی ایران و آداب و اصلاحات آن را بررسی کرده است. نجفی تهرانی و حجازی (۱۳۸۷) در کتاب ریتم‌های ورزشی، ریتم‌های ضرب زورخانه‌ای به بررسی ریتم‌ها و آوانویسی زورخانه‌ای پرداخته‌اند. هاشمی (۱۳۹۵) در کتاب زورخانه نماد ایران زمین حرکات ورزش زورخانه‌ای و نقش این حرکات در سلامت جسم و روح و سلامت جامعه را تحلیل کرده است. آقایاری (۱۳۹۶) در کتاب آیین پهلوانی و سنت زورخانه‌ای به قدمت و اصالت ورزش زورخانه‌ای در تاریخ ایران پرداخته است و توضیحات کاملی درباره ساختمان زورخانه، ادوات، نحوه ورزش کردن، سنت‌ها و نقش مرشد در این ورزش ارائه داده است. اژدری‌خواه (۱۳۹۷) در کتاب دو میراث جاودان زورخانه و نمایش پهلوانی به نقش اساسی زورخانه‌ها در جوامع گذشته اشاره کرده و زورخانه را سرمایه و میراث ایران از گذشته

دور تا حال می‌داند. او معتقد است زورخانه می‌تواند نماد فرهنگی و هویتی ورزش ایران باشد. گودرزی (۱۳۸۳) در مقاله «سیر تطور ورزش باستانی و زورخانه در ایران» به تاریخ و نحوه شکل‌گیری زورخانه‌ها و تحول زورخانه‌ها به‌عنوان نهادی اجتماعی و سیاسی پرداخته است. رضائی‌نژاد و همکاران (۱۳۸۵) در مقاله «مقایسه صفات اصلی پهلوانی در شاهنامه»، برخی ویژگی‌های فرهنگ تربیت بدنی و ورزش ایران باستان در شاهنامه فردوسی را بررسی کرده‌اند؛ یافته‌ها نشان می‌دهد که تربیت‌بدنی و ورزش در فرهنگ ایران از گسترش و غنای زیادی برخوردار بوده است و می‌توان برخی صفات، نمادها و رفتارهای مثبت این فرهنگ را در تربیت ورزشی به کار گرفت. حیدری و دولتشاه (۱۳۹۱) در مقاله «جلوه‌های تصوّف، فتوّت و مذهب تشیّع در ورزش باستانی و زورخانه‌های ایران»، در مورد سرچشمه‌های ورزش زورخانه‌ای و باستانی ایران بحث کرده‌اند و آیین‌های پیش و بعد از اسلام را مورد بررسی قرار داده‌اند. جعفرپور و علوی مقدم (۱۳۹۲) در مقاله «مضمون عیاری و جوانمردی و آموزه‌های تعلیمی - القایی آن در حماسه‌های مثنوی» به روشنگری و بازنمایی ارتباط تنگاتنگ و کهن عیاری و جوانمردی با متون حماسی و نمایاندن آموزه‌های تعلیمی - القایی پرداخته‌اند که در گامی نو و جهت‌ساز، خاستگاه اولیه و ایرانی عیاری را آشکار می‌سازد. ذوالفقاری و باقری (۱۳۹۲) در مقاله «مهم‌ترین ویژگی‌های افسانه‌های پهلوانی ایرانی» انواع افسانه‌ها را بررسی کرده‌اند و ویژگی‌های افسانه‌های پهلوانی را برشمرده‌اند. جوادیان و مشکانی (۱۳۹۴) در مقاله «نقش عبدالرزاق و آیین پهلوانی در ظلم‌ستیزی و پیروزی نهضت سربداران» نقش پهلوان عبدالرزاق، آیین پهلوانی، مردم سبزوار و علمای شیعه مذهب را در پیدایش و پیروزی نهضت سربداران بررسی کرده‌اند. یاسینی (۱۳۹۴) در مقاله «کارکردهای تربیتی و فرهنگی آیین‌های زورخانه»، نگرش آیینی در جامعه و فرهنگ را کاویده و به اجرای آیین‌های زورخانه‌ای اشاره کرده است. وی زورخانه را از محیط ورزشی صرف فراتر برده و کارکردهای فرهنگی و تربیتی مؤثری به آن بخشیده است. صادقی‌منش و علوی مقدم (۱۳۹۸) در مقاله «تحلیل کارکرد نمادین غار در کیش میترائیسم بر بنیاد دیدگاه‌های میرچا الیاده» به کهن‌ترین کیش ایرانی و نمادهای اسطوره‌ای پرداخته‌اند. این مقاله، از حیث شباهت‌های اسطوره‌ای نماد غار و گود زورخانه‌ای بسیار درخور توجه است. در این پژوهش تلاش شده است کارکرد نماد غار بر بنیاد دیدگاه الیاده و کارکرد این نماد در کیش میترائیسم بررسی شود. باصولی (۱۴۰۰) در مقاله «نگاه منظرین به زورخانه»، دلایل ایجاد و کارکردهای آن را در تاریخ تشکیل زورخانه و نمادهای موجود در آن را از منظر فرهنگی منحصربه‌فرد معرفی کرده است. فتحی (۱۴۰۰) در مقاله «ادب پهلوانی و کاربرد آن در آموزش تاریخ (بررسی موردی سه متن ادب پهلوانی)» بیان می‌کند که متن‌های ادب پهلوانی به دلیل ماهیت ساده، صریح و جذابیت‌های شنیداری، می‌تواند در تعمیق آموخته‌های تاریخی و علاقه‌مندی فراگیران به درس تاریخ مؤثر باشد. کربن (۱۳۸۸) در کتاب «آیین جوانمردی، به پیوند مفاهیم عیاری و جوانمردی با ورزش‌های

زورخانه‌ای و پهلوانی اشاره کرده است.

این پژوهش‌ها در ارتقای جایگاه پژوهش درحوزه فرهنگ پهلوانی و سلحشوری نقش بسزایی دارند و خوانندگان را با این‌گونه مباحث، هرچه بیشتر آشنا می‌کنند، اما هیچ‌یک به بازتاب مؤلفه‌های فرهنگ، اندیشه و ادبیات پایداری، پهلوانی، عیاری و سلحشوری در ورزش‌های زورخانه‌ای و پهلوانی و پیوند این فرهنگ و اندیشه با هویت ایرانی و با این‌گونه ورزش‌ها نپرداخته‌اند و این خلأ پژوهشی، نگارندگان را به انجام این تحقیق واداشت.

۳-۱. روش و پرسش‌های پژوهش

روش گردآوری اطلاعات این پژوهش از نوع کتابخانه‌ای و میدانی، روش تحلیل داده‌ها، کیفی و روش استدلالی از نوع استقرایی (از جزء به کل) است. بخش عمده‌ای از اطلاعات گردآوری‌شده توسط پژوهشگران و با تحقیق از اهل فن، زورخانه‌ها و خاطرات نوشتاری و یا گفتاری مرشدان و پهلوانان و ورزشکاران ورزش‌های پهلوانی در ایران، خراسان و به‌ویژه در سبزوار است.

در این پژوهش می‌کوشیم به این پرسش‌ها پاسخ دهیم:

- ۱- سازوبرگ‌های زورخانه‌ای، ابزارهای موسیقایی، حرکات پهلوانان، معماری زورخانه‌ها، سروده‌های دینی و آیینی و دیگر مؤلفه‌های ورزش زورخانه‌ای، بیانگر چه نمادهایی از جوانمردی و عناصر برآمده از فرهنگ و ادبیات عامه و پهلوانی است؟
- ۲- اشعار حماسی و مفاهیم پهلوانی و جوانمردی در میان مرشدان و پهلوانان زورخانه‌ها چه جایگاهی دارد؟

۲. مبانی نظری تحقیق

۲-۱. گذری بر پیشینه تاریخی ورزش زورخانه‌ای و پهلوانی

برخی از پیشکسوتان معتقدند که پیدایش زورخانه‌ها به دوران مغول برمی‌گردد. برخی نیز بر این باورند پیشینه این مکان به دوره صفویه بازمی‌گردد، ولی بی‌گمان، پیشینه آن بسی کهن‌تر بوده و منشأ زورخانه و ساختار آن، برگرفته از آیین مهر است. یکی از روایاتی که در پنجاه سال اخیر توسط برخی صاحب‌نظران ارائه شده، شکل‌گیری زورخانه و ورزش باستانی بر اساس مفاهیم آیین مهر است. برخی دیگر قدمت زورخانه در ایران را بیش از سه هزار سال می‌دانند. قدمت و منشأ ورزش باستانی ایران، چنان‌که از نام آن پیداست، به دوران پیش از اسلام بازمی‌گردد. این ورزش از تفکرات دینی پیش از اسلام (آیین مهری و دین زردشتی) تأثیرات فراوانی گرفته و بسیاری از باورها و مناسک آن ادیان در این ورزش نمایان شده است. هویت پهلوانی و جوانمردی از گذشته در میان ایرانیان وجود داشته و منشأ آن را باید در آیین مهر جستجو کرد. ساختمان زورخانه و آداب و رسوم آن به دلایل زیاد، شبیه و نزدیک به آداب و رسوم مهری است و این آداب و رسوم، توسط زورخانه‌کاران رعایت

شده است (باصولی، ۱۴۰۰: ۳-۴). در فرایند هویت‌یابی ورزش باستانی، عوامل ملی، مذهبی، پهلوانی و حماسی نقش قابل ملاحظه‌ای دارند. برای مثال، شعار عیاران مشخص‌کننده برجستگی هویت عیاری آن‌هاست: «من مردی نداشت، فقیر و عیارپیشه‌ام، اگر نانی یابم بخورم و اگر نه، خدمت عیاری جوانمردی کنم و اگر کاری کنم، از برای نامی کنم و نه نان» (کرین، ۱۳۸۸: ۲۴).

زورخانه به عنوان نهادی مردمی و با خاستگاهی سیاسی و با رویکردی ملی و مذهبی پس از حمله مغول ظهور پیدا کرد. پیدایش نام زورخانه به دوران مغول بازمی‌گردد و در عصر صفویه به اوج خود می‌رسد تا آنجا که قیام سربداران و حتی صفویه تحت تأثیر زورخانه قرار گرفتند. هدف از شکل‌گیری زورخانه‌ها در دوره مغولان این بود که مردم بتوانند از راه ورزش، تندرستی و قدرت از دست‌رفته خود را بازیابند؛ بنابراین ایجاد زورخانه، نتیجه فکر و اندیشه حکیمان و اندیشمندان جامعه ایرانی در این دوره بوده است. در نقاط دورافتاده و در زیرزمین‌های پنهان، مراکز مقدّسی به وجود آمد؛ با توجه به منابع تاریخی، در نیمه سده هفتم پهلوان «پوریای ولی» نخستین کسی بود که طرح زورخانه را به سبکی که هنوز هم باقی است، بنا نهاد. این دوران، با گسترش صوفیگری در ایران هم‌زمان است؛ همان‌گونه که صوفیان در خانقاه و معابد با تزکیه، خود را برای مقابله با دشمن درونی (نفس) آماده می‌کردند، پهلوانان نیز در زورخانه‌ها با تقویت قوای جسمانی آماده مبارزه با دشمن بیرونی و درونی می‌شدند.

ازجمله نشانه‌های نفوذ تصوف در ورزش باستانی، شباهت تکیه‌ها و خانقاه‌ها به زورخانه است. وجود سردم در زورخانه به زمان رواج تصوف بازمی‌گردد. برخی نیز بر این باورند که مرشد با نشستن در چنین جایی می‌توانست به راحتی رسم تشریفات و تعارفات زورخانه را در حق وارد و خارج شوندگان ادا کند.

حکمت ساختن سقف گنبدی و پنجره شیشه در بالاترین نقطه آن، توجه ورزشکاران از قعر گود به آسمان بی‌پایان و تجسمی از وجود ذات بی‌نهایت باری تعالی است که تمام اعمال و حرکات ورزشکاران در داخل گود و زیر سقف زورخانه انجام می‌شود (باصولی، ۱۴۰۰: ۵).

۲-۲. آشنایی با معماری، ابزارهای ورزشی، سروده‌ها و سازوبرگ موسیقایی و حرکت‌های فیزیکی ورزش زورخانه‌ای و پهلوانی

ارتباطی که هر مکان با انسان و جامعه پیدا می‌کند، می‌تواند به آن هویتی منظرین بدهد تا بتوان آن مکان را تفسیر کرد. زورخانه به عنوان اثر فرهنگی، زمانی به درستی و جامعیت قابل فهم است که علاوه بر آنچه از دیدگاه علم امروز بدان نگریسته می‌شود، فراتر رفته، در ساحت فکری و تمدنی که از آن برآمده است، سنجیده و تحلیل شود. برخی از کارکردهای زورخانه عبارت‌اند از:

- ترویج آیین‌های مذهبی: زورخانه‌ها مکانی مقدّس و آیینی برای مذاهب شیعه بوده

- است؛ محلی برای اجرای آیین‌های مذهبی و ورزشی آمیخته با اشعار مذهبی و همراه با رفتارهای جوانمردانه.
- ترویج حس ملی‌گرایی: زورخانه به‌عنوان نهادی اجتماعی به‌منظور تقویت روحیه ملی و مذهبی مردم و انتقال فرهنگ اساطیری و حماسی ایران در جامعه مطرح بوده است.
- برابری و مساوات اجتماعی بین مردم: در زورخانه، ثروت و موقعیت اجتماعی در نظر نمی‌آید و تنها مقام کسوت ورزش، پارسایی و پرهیزکاری است.
- مکانی برای اجتماع افراد فرادست و فرودست جامعه: زورخانه، محلی است برای اجتماع تمام افراد جامعه - فرادستان و فرودستان جامعه - و اتحاد و یکپارچگی جامعه، به‌ویژه افراد متدین جامعه.
- گسترش فرهنگ انسان‌دوستی، نوع‌دوستی و کمک به دیگران: اساس آیین زورخانه در تربیت جسم و روح فرد، بر اصل انسان‌دوستی و کمک به دیگران استوار شده است.
- آموزش و فرهنگ‌سازی: زورخانه، صرف‌نظر از یک مکان ورزشی، به آموزشیگاهی برای ارائه تعلیمات والای اخلاقی و دینی و معرفی الگوهای وارسته آن تبدیل شده است.
- ترویج روحیه جوانمردی در جامعه: فروتنی و جوانمردی از فعالیت‌های ورزشی در گود زورخانه، به جامعه راه می‌یابد و تأثیرات مثبتی بر جای می‌گذارد.
- مکان برگزاری مراسم اجتماعی: از دیرباز، برگزاری برخی مراسم مانند گلریزان و سوردادن در زورخانه‌ها به مناسبت‌های مختلف معمول بوده است.
- مکان پرورش روح و روان: در جامعه سنتی ایران، زورخانه جایگاهی مقدس برای پرورش تن و اندام و نیرومندی و پرورش روح و روان بوده است.
- مکان سرگرمی و گذران اوقات فراغت: در گذشته یکی از کارکردهای مهم زورخانه، گذران اوقات فراغت افراد جامعه بوده است (باصولی، ۱۴۰۰: ۹-۶).

۳. تحلیل داده‌ها: بازتاب فرهنگ و ادبیات عامه و عیاری در مفاهیم و مؤلفه‌های ورزش زورخانه‌ای

۳-۱. مکان و ساختار معماری ورزش زورخانه‌ای و پهلوانی

بناهای بازمانده از پرستشگاه‌های مهری در ایران و اروپا به این نکته دلالت دارد که این پرستشگاه‌ها عموماً در مجاورت سرچشمه‌های جاری آب بنا می‌شده است؛ ازاین‌رو، عموماً زورخانه‌ها در سرداب‌ها و نقاطی که فاصله زیادی با سطح زمین داشت، بنا می‌گردید. این تصویر از بنا به سبب تقدس و تعظیم آب و روشنائی، شاید به‌طور ناخودآگاه، به سمت تبدیل حمام‌های کهن به زورخانه راه پیدا کرد، به‌طوری‌که بر اساس برخی از منابع تاریخی، در ادوار گذشته تا پایان دوره قاجاریه، کمتر بنایی با نیت زورخانه احداث می‌شد و عموماً حمام‌های کهن و گاه کاروان‌سراهای بیکارمانده به زورخانه تبدیل می‌شدند. حسین پرتو بیضایی کاشانی (۱۳۸۲: ۱۶) در کتاب تاریخ ورزش باستانی ایران می‌نویسد:

در ولایات قدیمی از قبیل اصفهان، کاشان، قم و ... زورخانه‌های وقفی هم وجود دارد که در مجاورت ابنیه خیریه دیگر ساخته شده است. نکته جالب این است که پیشینیان ما تا چه اندازه برای این ورزش قداست و اهمیت قائل بوده‌اند که در کنار ابنیه وقفی برای شهر، مثل مسجد و حسینیه و ... زورخانه را وقف می‌کرده‌اند.

از ویژگی‌های خاص معماری زورخانه، وجود در ورودی کوتاه آن است به طوری که برای ورود به آن باید کاملاً خم شد. وجود این در کوتاه را می‌توان تذکری دانست برای نوچه‌ها و ورزشکاران جوان که افتادگی را از یاد نبرند و مبدا کبر و غرور دامن‌گیرشان نشود.

زورخانه‌های قدیمی شبیه مخفیگاه و در زیر زمین (مانند مکان ذکرشده در طومار پوریای ولی) و یا بعضاً با پله‌های رو به پایین و دالان مانند شبیه غار و با سقف‌های بلند گنبدی شکل و دریچه‌ای کم‌نور بوده‌اند. در تحقیقات متأخر وجه تشابه زیادی بین زورخانه و معبد‌های آیین مهری به دست آمده است. این معبد‌ها از غارهای مهرکیشان ریشه می‌گیرند. برای رسیدن به مفاهیم حقیقت باید همچون غارها به عمق دست یافت و درون‌گرایی و تفکر (درون‌اندیشی) را در پیش گرفت.

در ساختار معماری زورخانه، گود نقش بسزایی دارد و جایگاه اصلی ورزش و مهم‌ترین بخش زورخانه است. گود زورخانه محلی مانند حوض ۶ ضلعی یا ۸ ضلعی و یا مدور است. شش گوشه بودن گود زورخانه نشانه‌ای از خاک شدن و به خاک رفتن و فنا شدن در پیشگاه معبود و نمادی از فناء فی الله است. برای این مقصود به برخی از آیات پروردگار نیز تمسک جسته‌اند: «مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى. مَا شَاءَ مَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عَلَيْنَا أُولَئِكَ يَرْجِعُونَ» (قرآن، طه: ۵۵). همین باورها سبب شده تا در سنت پهلوانی، پهلوانان پیش از شروع کشتی و هنگام فروکوبیدن، به خاک می‌افتند و به چهار جهت سجده می‌کنند. در نگرش اسلامی، گود را نمادی از قتلگاه امام سوم برشمرده‌اند تا همیشه نصب‌العین پهلوانان باشد، اما عمده دلیل قداست گود که در نفس آن نهفته، این است که گود زورخانه محل دم زدن و عرق ریختن جوانمردانی است که ورزش کردن و تربیت جسم را برای مقاصد عالی و دینی و خدمت به خلق خدا می‌خواسته‌اند. گود زورخانه محل تربیت نفوس و پرورش شعور و احساسات عالی انسانی است. «چه بسیار جوانمردانی که از ابتدای ورزش با وضو وارد گود شده و با نام امام علی (ع) ابزارهای ورزش را در دست گرفته و با اشعار عرفانی و روحانی مرشد گریسته و ورزش کرده‌اند» (آقایاری، ۱۳۹۶: ۱۱۹). ضمن آن که گود در جایی بنا می‌شود که حضار از هر نقطه دید کافی و برابر داشته باشند، درست مانند ساختار معماری نمایش‌نامه‌های یونانی و نیز مکان تعزیه‌خوانی و شبیه‌خوانی در مراسم سوگواری عاشورا. گود زورخانه سبب می‌شود نوعی در کنار هم بودن را برای حضور بهتر در اجتماع درک کنیم

گود، تداعی‌کننده مهرابه‌های باستانی است. در گذشته منفذ و پنجره‌ای بزرگ در سقف

زورخانه می‌ساخته‌اند که ورزشکاران به آن نگاه می‌کردند. این موضوع ویژه آیین مهری است و دین‌باوران با این روش به خدای خود توسل و تمسک می‌جسته‌اند. از این پنجره و منفذ، نوری به داخل زورخانه می‌تابیده است که مظهری از نور وجه الله انگاشته می‌شده است (اژدری‌خواه، ۱۳۹۷: ۷۴). دربارهٔ سردم به‌عنوان یکی از مکان‌های بنیادین در ساختار معماری زورخانه‌ها در جستار ۳-۳ (الف) به تفصیل بحث خواهد شد.

۳-۲. ابزارهای ورزش زورخانه‌ای و حرکات فیزیکی

الف. شنا (شنو)

حرکت ورزشی شنو، یکی از جالب‌ترین حرکات ورزش زورخانه‌ای است. شنو، نماد مرگ و زندگی دوباره انسان است. شنو، نماد به خاک افتادن و تواضع در مقابل مبدأ حقیقت است. این حرکت همانند شنا در اعماق آب است. روندگی و جویندگی نمادین شنورفتن در گود زورخانه و حرکات‌های پیچ و واپیچ شنوگر، اندیشه‌های عرفانی و جست‌وجو، گرد دریای کنکاش و حقیقت‌طلبی را تداعی می‌کند (همان: ۱۰۹).

تعبیری زیبا از میرنجات دربارهٔ شنو:

در شنا آن بت شیرین حرکات است بین جلو موج خوش و آب حیات است بین

عالم آب بود قصه‌ای از نو بشنو یار ما مزرع نو را به شنو کرده درو
(همان: ۱۹۷)

ب. میل

یکی از ابزارهای ورزش زورخانه‌ای، «میل» است که به شکل مخروطی استوانه‌ای و نمادی از گرز است. نحوهٔ ورزش میل و نگه داشتن آن، تداعی کنندهٔ جنگ پهلوان با گرز در میدان رزم است و از آن در اساطیر ایران زمین بارها استفاده شده است. گرز، نماد آذربانان و موبدانی است که با اهریمنان در نبرد هستند. در *اوستا* آمده است که گرز میترا برای سرکوبی اهریمن، گرامی و قدسی شناخته شده است. «میل رفتن همان تمرین رزم کردن است. میل نماد گرز سنگین است که پهلوانان اساطیر با آن به جنگ دشمن می‌شتافتند» (اژدری‌خواه، ۱۳۹۷: ۱۰۶).

در برخی افسانه‌های حماسی مانند حسین‌کرد و سمک عیار و *ابومسلم‌نامه* آمده است که پهلوانان در میدان جنگ، برای ایجاد رعب و وحشت در دل سربازان دشمن، گرزهای صد منی خود را با قدرت به هوا پرتاب می‌کردند و چون گرز چرخ‌زنان به زمین نزدیک می‌شد، به سرعت از جای خود می‌جهیدند و گرز را در هوا می‌ربودند و بر سپر دشمن فرود می‌آوردند. این افسانه‌ها سندی دقیق است که ثابت می‌کند میل‌بازی در زورخانه، تقلیدی نمایشی از همان حرکات‌های جسورانهٔ پهلوانی (آقایاری، ۱۳۹۶: ۱۹۹-۱۹۷) و بازتابندهٔ فرهنگ و ادبیات پهلوانی و جوانمردی و آیین‌های مردمی و عامه است.

تصویر ۱. میل‌های زورخانه

پ. کَباده

ساختمان کَباده، به شکل کمان جنگی است. یکی از زیباترین، مهیج‌ترین و دل‌انگیزترین حرکات در زورخانه، کَباده زدن است. کَباده یعنی کمان سخت و مشقی. صدای کَباده با خوردن زنجیر به صفحات فلزی که با ریتم خاصی انجام می‌شود، در کنار ضرب مرشد، یک سمفونی رزمی را مجسم می‌کند. مورخان سده‌های ششم و هفتم از سنگ و کَباده نوشته‌اند و قاعدتاً باید پیش از آن هم رواج داشته باشد (هاشمی، ۱۳۹۵: ۱۴۳).

اوحدی مراغه‌ای در بیتی می‌سراید:

چاک چاک کَباده مردان زور سنگ و مخیر گردان

(هاشمی، ۱۳۹۵: ۱۴۴)

کَباده، پیشینه‌ای کهن دارد و در روزگار قدیم، آن را از استخوان و سنگ می‌ساختند و برای استحکام سطح آن از روغن خاصی به نام روغن کمان استفاده می‌کردند (هاشمی، ۱۳۹۵: ۱۴۴). همان‌طور که از شمایل و شکل ظاهری کَباده هم پیداست، بین کَباده و کمان شباهت بسیاری وجود دارد. کَباده‌زدن در فرهنگ و اساطیر ایران ریشه دارد و با فرهنگ و ادبیات پهلوانی و جوانمردی و باور عامه مردم ارتباطی تنگاتنگ داشته است. کَباده، تمرین کمانگیری، رزم و میدان نبرد، تسلط برای رسیدن به مقصد و هدف است و آرش، پهلوان بزرگ ایران‌زمین نماد کمانگیری است که برای دفاع از مرزهای زادبوم، جان خود را در چلّه کمان کرد و به قلب آسمان زد (اژدری‌خواه، ۱۳۹۷: ۱۰۸). او مظهر پهلوانی، جوانمردی، انسان‌دوستی، استقلال‌خواهی و مردم‌داری است.

تصویر ۲. کباده

ت. سنگ

سنگ را نمادی از سپرهای جنگی سنگین وزن و نمادی از در قلعه خیبر دانسته‌اند که به دست امام علی (ع) از جا کنده شد. عده‌ای آن را نماد سنگ کعبه می‌دانند که ابراهیم خلیل، آن را از کوه سینا و لبنان و کوه حرا به مکه برد و آن سنگ‌ها را برای ساخت کعبه بلند می‌کرد (حیدری و دولت‌شاه، ۱۳۹۱: ۱۴). در منابع ورزش پهلوانی و منابع فتوت و جوانمردی، آمده است که سنگ گرفتن از ابراهیم خلیل‌الله به یادگار مانده است و اولین بار در زورخانه، پهلوان شیردل تبریزی سنگ گرفتن را رواج داده است. این پهلوان، کهنه‌سوار و استاد پوریای ولی بوده است (آقایی، ۱۳۹۶: ۱۷۵۳-۱۷۳).

سنگ اِـبـزـاری ورزشی شبیه سپرهای جنگی است که در قدیم، جنگاوران به دست می‌گرفته‌اند. سنگ زدن، حرکتی است برای کسب آمادگی و تحمل دشواری‌های میدان نبرد. ورزش‌کاران با سنگ گرفتن غلبه بر سختی و سنگینی را تمرین می‌کنند تا با ایمان و تقوا و تقویت جسم بر مشکلات پیروز شوند.

تصویر ۳. سنگ

ث. چرخ زدن

نقطه زیبا و جلوه‌گاه متعالی حرکت‌های ورزش زورخانه‌ای، چرخیدن است. از اعمال مشهور زورخانه‌ها، که یادآور سماع اهل تصوف است، چرخ زدن و چرخیدن است. چرخ زدن از سویی، تأثیرپذیرفته از آیین تصوف و بنا به روایتی یادگاری از باورهای تشیع است. افراد

چرخ‌زن به درویشان چرخ‌زن شبیه‌اند و چرخ‌زدن و سماع صوفیان برای آن است تا خود خود را لگدکوب کنند. درواقع، چرخ‌زدن نوعی تمرین سماع برای رسیدن به معبود است مانند حرکت پروانه گرداگرد شمع و مرید گرداگرد مراد خود. فرد آن‌قدر می‌چرخد که دنیا و مافیها را فراموش می‌کند و سرمست معشوق می‌شود.

چرخ‌زدن در زورخانه‌ها از تمرینات جنگی به حساب می‌آمده است. حتی گاهی در جنگ‌ها برای دفع دشمن، از چرخیدن به شیوه پهلوانان زورخانه استفاده می‌شده است. چرخ‌زدن از کوچک‌ترها آغاز می‌شد و به بزرگ‌ترها پایان می‌یافت. به همین دلیل، موقع چرخ‌زدن پهلوانان با التماس از دیگری می‌خواهند که اجازه دهند تا آن‌ها بچرخند. درحقیقت آن‌ها با این کار می‌خواهند با کنایه کوچک بودن خود و بزرگ بودن دیگری را اثبات کنند. اهل زورخانه، چرخیدن را به حضرت علی (ع) منسوب می‌کنند: «اگر گویند جهندگی از که ماند؟ بگو از شاه ولایت که روز حرب خیبر دامن به میان زد و از خندق چنبر گذشت» (حیدری و دولت‌شاه، ۱۳۹۱: ۱۴). چرخ در آیین و ورزش زورخانه در یک دگردیسی تاریخی/روحانی تبدیل به مناسک بدن‌سازی، عرفانی و جلوه‌گرانه شده است. شیرین‌کاری در چرخ، تبلور اوج سرمستی و کشف و شهود و ظرافت و لطافت غواصان معرفت و حکمت و طریقت در لباس زورخانه‌ای است.

زورخانه و تمامی حرکات و مناسبات موجود در آن، زاده و پرورش‌یافته مطالبه‌های اشراقی، حماسی و عرفانی ایرانیان است که در شکل حماسی، هنری و ورزشی متبلور شده است. این بازیابی ریشه‌یابی و مطالبه از نشانه‌ها و جستارهای اعماق تاریخ کهن و باستانی به غیر از ورزش زورخانه‌ای، در آثار بسیاری از بزرگان و شاعران و انسان‌های حقیقت‌جوی ایرانی در سده‌های پس از اسلام فراوان به چشم می‌خورد و این غواصی معرفت‌جویانه، پیدایش آیین زورخانه‌ای و مناسبات وابسته به آن را به‌خوبی نشان می‌دهد.

به‌این ترتیب، چرخ زورخانه، نماد رزم‌آورانه سماع و پایکوبی صوفیانه است که عارفان و سالکان وادی عشق را در مسیر عاشقی همراهی می‌کند. بر این اساس، شعرهایی از این دست، توسط مرشدان در زورخانه‌ها خوانده می‌شود:

کمتر از ذره نیی پست مشو مهر بورز تا به خلوت‌گه خورشید رسی چرخ‌زنان
(حافظ، بی‌تا: ۳۸۹)

۳-۳. عناصر مرشدی، سروده‌های زورخانه‌ای و ابزارهای موسیقایی

در دوران ضد موسیقی ناشی از استیلای اعراب بر ایران، با پایداری مردم و تداوم اجرای موسیقی در سردم‌های زورخانه، موسیقی ایرانی زنده مانده است. ریتم‌ها در موسیقی بومی و زورخانه‌ای، در خدمت مضامین گوناگون رزمی، بزمی، عاشقانه و مضامین دیگری قرار دارد که بازتاب نگرش آزادگی، جوانمردی، مردم‌داری، انسان‌دوستی و باورهای عامیانه است. نواختن زنگ سردم - که یکی از ادوات موسیقی زورخانه‌ای است - به دست مرشد، به این ورزش، غنای بیشتری می‌بخشد و آن را دلنشین‌تر می‌کند. گذشته از این، ورزش زورخانه‌ای، که ورزشی سنگین است با همراهی موسیقی ضرب و زنگ و آواز مرشد، تحمّل سختی

این ورزش را برای ورزشکاران آسان می‌کند. مرشد از زنگ برای اعلام تغییر حرکت ورزش و اطلاع ورزشکاران استفاده می‌کند. زنگ، مراتبی دارد و در فرهنگ زورخانه‌ها برای اعطای امتیاز ورزشی از چند شیوه خاص استفاده می‌شود که مبنایی کاملاً ایرانی و مذهبی دارد. زنگ در وهله نخست، متعلق به پهلوان است. با انجام هر حرکت و ورود و خروج پهلوان به گود به رسم ادب برای پهلوان زنگ نواخته و صلوات فرستاده می‌شود.

الف. سردم

سردم جایگاه مقدّسی است و کسی جز مرشد و کهنه‌سوار حق جلوس بر آن را ندارد. مرشد با خواندن اشعار حماسی، عرفانی و مذهبی، ورزشکاران را به ورزش ترغیب و تهییج می‌کند. سردم، تقلیدی از خانقاه است و در گذشته نیز در شب‌های ماه مبارک رمضان، سردم را در قهوه‌خانه‌ها بنا می‌کردند و مرشدی با صدای خوش، اشعاری در بحر طویل قرائت می‌کرد (عباسی، ۱۳۷۴: ۱۲۴-۱۲۵).

مرشد که هدایت و نظارت بر ورزش را بر عهده دارد و اساساً ورزش با اجازه و ارشاد او پیش رفته، اداره می‌شود در جایگاه سردم می‌نشیند و ضمن این‌که با ضرب حماسی و خواندن اشعار مناسب، به ورزش شور و دل‌انگیزی می‌بخشد به اعمال زورخانه‌ای، نظارت دقیق دارد. ضرورت نظارت ایجاب می‌کند سردم در نزدیک‌ترین نقطه به گود زورخانه قرار گیرد. در پیشانی جایگاه سردم، طاق‌نمایی به شکل محراب ساخته می‌شود. این طاق‌نما، با ساختار معماری دینی و آیینی خود، محل آویختن زنگی است که از ارکان ورزش باستانی است و با اشیا و ادوات مناسبی تزیین می‌شود.

پیش از عصر صفویه، هیچ مدرک و نشانی درباره پیدایش سردم در دست نیست. بدون شک این آیین در عصر صفوی پدید آمده و به آیین فقری و سلسله‌های درویشی مربوط است. اصل سنت سردم‌بندی، از برساخته‌های دراویش خاکسار است و از آنجایی که طبقه پهلوانان به واسطه ریشه‌های تصوّفی خود و همین‌طور توسط برخی از سرکردگان ورزش پهلوانی، مثل پوریای ولی، خود را منسوب به این سلسله می‌دانستند و از طرفی جزو سلاسل وابسته به فقر به حساب می‌آمدند؛ از این رو، تعلیم دهندگان زورخانه را که وظیفه اداره زورخانه و ضرب‌گیری و تهییج روحیه ورزشکاران را بر عهده داشتند و بی‌شبهت به سخنوران و مرشدان متصوّفه نبودند، مرشد می‌خواندند و برای رسمیت دادن به جایگاه آن‌ها، سردمی در زورخانه برپا داشتند و به حضور آن‌ها رسمیت بخشیدند. سردم در عرف و باورهای عامه مردم، مکانی مقدّس شمرده می‌شد و دایر نگه‌داشتن چراغ آن را لازم می‌دانستند، همان‌گونه که به سردم، سقّایان و مرشدان کمک نقدی می‌کردند و آن را «چراغ سردم» می‌نامیدند، تدریجاً اسم این پول را «چراغ» نامیدند و سنت «چراغ گرفتن» در معرکه‌های درویشان و قوالان و نقّالان مرسوم شد. در زورخانه‌ها نیز به کمکی که مردم برای روشن نگه‌داشتن چراغ زورخانه و جبران زحمات مرشد پرداخت می‌کردند، «چراغ» می‌گفتند. معمولاً در پایان ورزش زورخانه‌ای، میان‌داران دعا می‌کردند و برای مرشد

و خدمتکار زورخانه «چراغ» می‌گرفتند (آقایاری، ۱۳۹۶: ۱۲۹-۱۲۳). تعبیر «چراغ اوّل را روشن کردن» از همین‌جا سرچشمه گرفته شده است.

البته برخی از پژوهشگران بر این باورند که ترکیب دو واژه «سر» و «دم»، تداعی‌کننده مکانی است که مرشدان بر آن می‌نشینند و ضرب و زنگ حماسه‌پروری سر می‌دهند. استفاده از واژه دم، به دوران پیش از اسلام برمی‌گردد که پادشاهان ساسانی و موبدان زردشتی، پیش از شرکت در جنگ‌ها و بعد از بازگشت از میدان جنگ در مقابل آتشکده‌ها می‌ایستادند و پس از اجرای مراسم و خواندن دعایی، از دم مقدس نیرو می‌گرفتند. دم مقدس درواقع همان دم اهورامزداست که در نوشته‌های کهن بارها از او یاد شده است. چنانچه در روایت آرش کمانگیر می‌بینیم که اهورامزدا با دم ایزدی خود تیر آرش را به پرواز در می‌آورد.

ب. مرشد

مرشد یکی از عوامل اصلی اداره زورخانه است. او گرداننده ورزش باستانی و هدایت‌کننده باستانی‌کاران است. معنی لغوی مرشد، ما را به این دلالت می‌کند که این واژه نیز از سنت‌های درویشی وام گرفته و به حوزه ورزش باستانی وارد شده است. تا دوران قاجار، عنوان مرشد در زورخانه‌ها مرسوم نبود و به‌جای آن از عنوان کهنه‌سوار، که از زمان‌های بسیار کهن‌تر رواج داشت، استفاده می‌شد. بر اساس شواهد، در دوران پیش از قاجار، دو نفر به طور مشترک در سردم حضور پیدا می‌کردند؛ یکی از این دو نفر کهنه‌سوار بود و دیگری مرشد (مطرب) نام داشت. مرشدان بیشتر به اعتبار هنرشان و برای به اشتیاق درآوردن ورزشکاران، به سردم وارد می‌شدند (آقایاری، ۱۳۹۶: ۲۳۳-۲۳۶). مرشد در زورخانه مقام رفیعی دارد که هم رهبری می‌کند و هم نظم‌دهنده است. او می‌داند در یک لحظه برای ورود یک پهلوان یا یک غریبه چگونه عمل کند. او جایگاهی مشخص دارد و هیچ‌کس نمی‌تواند در جایش بنشیند حتی اگر قبله‌عالم باشد. مرشد برای هر پیش‌کسوت، نوع خاصی از آیین را اجرا و همه را از ورود آن پیش‌کسوت مطلع می‌کند.

مرشد با بسم‌الله آغاز می‌کند، از عدل علی می‌گوید و درواقع، مانند رهبر سمفونی، کارگردان و یک معلم برای ایجاد انگیزه در روح و روان جمع زورخانه‌ای‌ها و باستانی‌کاران ایفای نقش می‌کند. مرشد، ضرب دارد تا با هر ضربه و هر ریتم آن، یک معنی را به همراه آورد تا زوایای پنهان زورخانه را به رخ بکشد. مرشدها زمانی که از ایران‌زمین، از رستم، سهراب و سیاوش سخن می‌گویند سلامت جسمانی را ارتقا داده، اخلاق و رفتار اجتماعی را آموزش می‌دهند (هاشمی، ۱۳۹۵: ۳۷-۳۴).

بیشه ایجاد ربّ العالمین یک شیر داشت از برای دشمنان مصطفی شمشیر داشت
مادر گیتی نزاید در جهان مثل علی (ع) آسمان گویا که در ترکش همین یک تیر داشت
(جلالی، بی‌تا: ۲۵)

پ. زنگ

استفاده از زنگ به‌عنوان ساز مکمل ضرب، چنان بر غنای موسیقایی زورخانه می‌افزاید که ورزشکاران را شیفته و علاقه‌مند ورزش زورخانه‌ای می‌کند. همچنین مرشد برای اعلام

تغییر حرکات ورزشی و اطلاع ورزشکاران از زنگ استفاده می‌کند. هر تغییر حرکت و آهنگ ورزش، با علامت دست میاندار، به مرشد تفهیم شده و مرشد برای اطلاع ورزشکاران، این تغییر آهنگ ورزش را با به صدا در آوردن زنگ، به همگان اعلام می‌کند. علاوه بر این، زنگ از ابزار امتیاز ورزشکاران زورخانه محسوب می‌شود.

سنت زنگ نیز مانند بستن سردم، از آداب دراویش است. در منابع مربوط به طریقت‌های فقری آمده است که زنگ بر کمر بستن از سنت‌های بسیار کهن قلندران است و آن را زنگ حیدری می‌نامند. زنگ بر کمر بستن دراویش با دو نیت قابل تفسیر است: جلب توجه و نشانه کمال و یگانگی و اظهار و ادعای بی‌مثل و مانندی کردن. این سنت، از طریق آیین‌های درویشی به سنت‌های اجتماعی مردم راه یافت و در بازارها معمول بود و برای شخصیت‌های ممتاز و به‌خصوص برای پهلوانان بر زنگ می‌کوفتند (آقایی، ۱۳۹۶: ۱۳۳). زنگ نشانه پهلوانی و عیاری و باورهای عامه مردم است، در قدیم، پهلوانان بزرگ بر کمر خود زنگ می‌بستند. بستن بازوبند با زنگی کوچک، به نشانه پهلوانی، از زمان قاجار مرسوم گردید. در زورخانه‌ها زنگ را بر جلو سردم آویزان می‌کردند و هنگام ورود و خروج پهلوان نامدار، آن را به صدا در می‌آوردند، به این پهلوان، صاحب زنگ یا زنگی می‌گفتند (عباسی، ۱۳۷۴: ۱۲۷-۱۲۵).

ت. ضرب

ضرب مرشد در زورخانه‌ها، تنها در این مکان هویت و معنا می‌یابد. مرشد با نواختن ضرب، سخن می‌گوید؛ مانند نقش یک شیپور در میدان جنگ. ضرب مرشد سابقه‌ای کهن دارد. ضرب، بازتاب دهنده رزم و مفاهیم حماسه‌ای شاهنامه‌ای و عناصر پهلوانی، عیاری و باورهای عامه مردم است. ضرب مرشد درواقع صدای قلب زورخانه است. صدای مرشد و پیام ضرب مرشد به معنای جریان نوعی انرژی، قدرت و روح اخلاق‌مداری است که هر جامعه‌ای به آن نیاز دارد.

به این ترتیب، ضرب و زنگ، مهم‌ترین ابزارهای موسیقایی زورخانه هستند که با به صدا درآوردن آن‌ها ورزشکاران تهییج می‌شوند و مفاهیم سلحشوری و جنگاوری و فرهنگ ادبیات عامه بسط و گسترش می‌یابد.

۴. نتیجه‌گیری

مفاهیم ورزش باستانی و زورخانه‌ای با فرهنگ و ادبیات عامه، پهلوانی و عیاری در پیوند است. سروده‌های پهلوانی و آیینی و هنر نقالی در زورخانه‌ها، آکنده از مضامین حماسی، پهلوانی، عیاری و تهییج‌کننده عامه مردم است؛ سازها و ابزارهای موسیقایی از جمله ضرب زورخانه‌ای و زنگ، با هدف شورانگیزی فضای ورزش زورخانه‌ای و غنای مفاهیم پهلوانی و جوانمردی و پایداری در برابر ابلیس و تباهی به کار می‌رود. ابزار و سازوبرگ‌های ورزش زورخانه‌ای مانند تخته شِنو، میل، کَباده و سنگ، به ترتیب نماد شمشیر، گرز، تیر و کمان

و سپر است، یعنی ابزارهای رزمی که در فرهنگ و ادبیات عامّه و عیّاری و مبارزه در برابر سیاهی، به کار می‌رود. مکان‌های ورزش زورخانه‌ای، از جمله «سردم» مرشدان به‌عنوان بالاترین و مقدس‌ترین جایگاه زورخانه، «گود» به مثابه اصلی‌ترین مکان زورخانه و «سقف» زورخانه در پیوند با مفاهیم آیین مهری و هستی‌شناسی، دارای عناصری نمادین مربوط به مفاهیم پهلوانی و عیّاری و فرهنگ و ادبیات عامه و مردمی است. حرکات و تمرین‌های ورزشی مانند شنو رفتن که به مثابه غواصی در دریای معرفت الهی است، نشان از رسیدن به ذات معنوی انسان و مفاهیم فرهنگ و ادبیات عامّه، پهلوانی و عیّاری است. مرشد هنگام میل و کُباد زدن ورزشکار زورخانه‌ای، اشعار حماسی، تعلیمی، مذهبی، عارفانه و عاشقانه می‌خواند، اشعاری که درس پرهیزگاری، انسان‌دوستی، جوانمردی و وفاداری را به انسان می‌آموزد؛ او همچنین شعرهایی در وصف بزرگان دین و ستایش امامان و بزرگان دینی و شهیدان راه دین می‌خواند که نماد پاکی و درستی و صداقت شناخته می‌شوند. این نوع سروده‌ها، آکنده از عشق به وطن و ایشار و فداکاری و سلحشوری و انسان‌دوستی و آزادی‌خواهی و دفاع از مرزوبوم است.

کتابنامه

- آقایاری، خسرو. (۱۳۹۶). *آیین پهلوانی و سنت زورخانه‌ای*. تهران: سپیدار.
- اژدری خواه، سید فخرالدین. (۱۳۹۷). *دو میراث جاودان-زورخانه و نمایش پهلوانی*. تهران: بی‌جا.
- انصاف‌پور، غلامرضا. (۱۳۵۳). *تاریخ و فرهنگ زورخانه و گروه‌های اجتماعی زورخانه‌رو*. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. مرکز مردم‌شناسی ایران.
- باصولی، مهدی. (۱۴۰۰). «نگاه منظرین به زورخانه، دلایل ایجاد و کارکردهای آن». *باغ نظر*. س ۱۸. ش ۹۴. صص ۹۱-۱۰۰.
- پرتو بیضایی کاشانی، حسین. (۱۳۸۲). *تاریخ ورزش باستانی ایران زورخانه*. تهران: مؤسسه گسترش فرهنگ و مطالعات.
- جعفرپور، میلاد و علوی‌مقدم، مهیار. (۱۳۹۲). «مضمون عیاری و جوانمردی و آموزه‌های تعلیمی - القایی آن در حماسه‌های متشور». *متن‌شناسی ادب فارسی*. س ۵. ش ۱۹. صص ۱۳-۳۶.
- جلالی، خسرو. (۱۴۰۳). *مجموعه سروده‌های ورزش زورخانه‌ای*. سبزوار: سوشیانت.
- جوادیان، سیدحمید و مشکانی، علی‌اکبر. (۱۳۹۴). «نقش عبدالرزاق و آیین پهلوانی در ظلم‌ستیزی و پیروزی نهضت سربداران»، *نامه پارسایی و آزادگی*. به کوشش مهیار علوی مقدم و علی صادقی‌منش. دانشگاه حکیم سبزواری. صص ۴۲-۵۴.
- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد. (بی‌تا). *دیوان*. به اهتمام محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی. تهران: زوآر.
- حیدری، علی و دولتشاه، ناصر. (۱۳۹۱). «جلوه‌های تصوف، فتوت و مذهب تشیع در ورزش باستانی و زورخانه‌های ایران». *پژوهش در مدیریت ورزشی و رفتار حرکتی*. س ۲. ش ۴. صص ۵۷-۷۲.
- ذوالفقاری، حسن و باقری، بهادر. (۱۳۹۲). «مهم‌ترین ویژگی‌های افسانه‌های پهلوانی ایرانی به بررسی انواع افسانه‌ها و توضیح در مورد افسانه‌های پهلوانی». *مطالعات فرهنگ-ارتباطات*. س ۱۶. ش ۳۰. صص ۷-۳۹.
- رمضان نژاد، رحیم و دیگران (۱۳۸۵). «مقایسه صفات اصلی پهلوانی در شاهنامه». *المپیک زمستان*. ش ۳۶. صص ۸۳-۹۰.
- صادقی‌منش، علی و علوی‌مقدم، مهیار. (۱۳۹۸). «تحلیل کارکرد نمادین غار در کیش میترائیسم بر بنیاد دیدگاه‌های میرچا الیاده». *الهیات تطبیقی*. س ۱۰. ش ۲۲. صص ۱۳۳-۱۴۶.
- عباسی، مهدی. (۱۳۷۴). *تاریخ کشتی ایران*. تهران: فردوس.
- فتحی، کوروش. (۱۴۰۰). «ادب پهلوانی و کاربرد آن در آموزش تاریخ (بررسی موردی سه متن ادب پهلوانی)». *نشریه پویا در آموزش علوم انسانی*. س ۶. ش ۲۲. صص ۶۳-۷۵.

- قائمى، فرزاد. (۱۳۹۲). «تأثیر سرودهای پهلوانی در شکل‌گیری داستان‌های حماسی فارسی». پژوهشنامه ادب حماسی. س ۹. ش ۱۵. صص ۳۱-۴۷.
- قائمى، فرزاد. (۱۳۹۳). «تحلیل سیر تاریخی سراینده -راویان و نقش سنت روایت شفاهی در روند نظم روایات پهلوانی در ایران». پژوهش زبان و ادبیات فارسی. س ۱۲. ش ۳۱. صص ۷۰-۹۲.
- کربن، هانری. (۱۳۸۸). آیین جوانمردی. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن.
- گودرزی، محمود. (۱۳۸۳). «سیر تطور ورزش باستانی و زورخانه در ایران». حرکت. ش ۲۲. صص ۹۱-۱۱۲.
- نجفی تهرانی، فرامرز و حجازی، اسدالله. (۱۳۸۷). ریتم‌های ورزشی. تهران: پارت.
- هاشمی، سیدمحسن و هاشمی، سیداسان. (۱۳۹۵). زورخانه نماد ایران زمین. تهران: ستایش هستی.
- یاسینی، سیده‌راضیه. (۱۳۹۴). «کارکردهای تربیتی و فرهنگی آیین‌های زورخانه». تربیت اسلامی. س ۱۱. ش ۲۲. صص ۱۵۰-۱۳۱.

References

- Abbasi, M. (1995). *History of wrestling in Iran*. Tehran, Iran: Ferdows. [In Persian]
- Aghayari, K. (2017). *Heroic ritual and the Zurkhaneh tradition*. Tehran, Iran: Sepidar. [In Persian]
- AjdariKhah, S. F. (2018). *Two eternal heritages: Zurkhaneh and heroic performance*. Tehran, Iran: No publisher. [In Persian]
- Basouli, M. (2021). A landscape perspective on Zurkhaneh, reasons for its formation and its functions. *Bagh-e Nazar*, 18(94), 91-100. [In Persian]
- Corbin, H. (2009). *The tradition of chivalry* (E. Naraqi, Trans.). Tehran, Iran: Sokhan. [In Persian]
- Ensafpour, G. (1974). *History and culture of Zurkhaneh and Zurkhaneh social groups*. Tehran, Iran: Ministry of Culture and Arts, Iranian Center for Anthropology. [In Persian]
- Fathi, K. (2021). Heroic literature and its application in teaching history: A case study of three heroic texts. *Pooyesh Journal of Humanities Education*, 6(22), 63-75. [In Persian]
- Goudarzi, M. (2004). Evolution of traditional sports and Zurkhaneh in Iran. *Harekat Journal*, 22, 98-112. [In Persian]
- Hafez. (n.d.). *Divan*. M. Ghazvini & Q. Ghani (Eds.). Tehran, Iran: Zavvar. [In Persian]

- Hashemi, S. M., & Hashemi, S. S. (2016). *Zurkhaneh: Symbol of the land of Iran*. Tehran, Iran: Setayesh Hašti. [In Persian]
- Heidari, A., & Dowlatshah, N. (2012). Manifestations of Sufism, futuwwa, and Shiism in traditional Iranian sports and Zurkhaneh. *Research in Sports Management and Motor Behavior*, 2(4), 57–72. [In Persian]
- Jafarpour, M., & Alavi Moghadam, M. (2013). The theme of vagabondage and chivalry and its didactic and implicit teachings in prose epics. *Textual Criticism of Persian Literature*, 5(19), 13–36. [In Persian]
- Jalali, K. (2024). *Collection of Zurkhaneh sport poems*. Sabzevar, Iran: Soshiant. [In Persian]
- Javadian, S. H., & Meshkani, A. A. (2015). The role of Abd al-Razzaq and heroic ritual in anti-oppression and the victory of the Sarbedaran movement. In M. Alavi-Moghadam & A. Sadeghi-Manesh (Eds.), *Letter of piety and freedom*, (pp. 42–54). Sabzevar, Hakim Sabzevari University Press. [In Persian]
- Najafi Tehrani, F., & Hejazi, A. (2008). *Sport rhythms*. Tehran, Iran: Part. [In Persian]
- Parto Beyzaei Kashani, H. (2003). *History of traditional Iranian sports: Zurkhaneh*. Tehran, Iran: Institute for Promoting Culture and Study. [In Persian]
- Qaemi, F. (2013). The influence of heroic chants in the formation of Persian epic stories. *Epic Literature Research Journal*, 9(15), 31–47. [In Persian]
- Qaemi, F. (2014). Historical analysis of poet-narrators and the role of oral tradition in the development of heroic narratives in Iran. *Journal of Persian Language and Literature Research*, 12(31), 70–92. [In Persian]
- Ramazannejad, R., et al. (2006). Comparison of main heroic traits in the Shahnameh. *Olympic Journal*, 36, 83–90. [In Persian]
- Sadeghimanesh, A., & Alavi Moghadam, M. (2019). Symbolic analysis of the cave in Mithraism based on Mircea Eliade's theories. *Comparative Theology*, 10(22), 133–146. [In Persian]
- Yasini, S. R. (2015). Educational and cultural functions of Zurkhaneh rituals. *Islamic Education*, 11(22), 131–150. [In Persian]
- Zolfaghari, H., & Bagheri, B. (2013). Key characteristics of Iranian heroic legends: A study of types of myths and heroic narratives. *Cultural Communication Studies*, 16(30), 7–39. [In Persian]

